

СЛОВО ЯК ЗАСІБ АППЕРЦЕПЦІЇ ТА ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ РЕФЛЕКСИВНОГО МИСЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

О.П. Коньок

Стаття порушує питання ролі лінгвістики у розв'язанні проблеми розвитку рефлексивного мислення особистості як одного зі шляхів реалізації принципу гуманітаризації наукового знання. У цьому контексті набуває актуальності вчення О.О. Потєбні про слово як засіб апперцепції.

Одним із головних принципів сучасного наукового знання є принцип гуманітаризації, який передбачає спрямованість досліджень насамперед на людині. Наскрізною ідеєю мовознавчих наук у наш час є ідея особистості мовця, оскільки не можна дослідити мовні явища, не звернувшись до творця мови, її носія – людини. Це й обумовлює **актуальність** проблеми, розглянутої в даній статті.

На важливість вивчення особистості як цілісного феномена, як фактора, що інтегрує наукові інтереси та результати дослідницької практики, вказують фахівці різних галузей знань.

Як зазначає відомий російський лінгвіст Ю.М. Караулов, в історії наукового мовознавства можна назвати чотири основні етапи залежно від тієї фундаментальної властивості мови, яка була визначальною в той чи інший період, або, за словами вченого, чотири парадигми – історичну, психологічну, системно-структурну та соціальну. Сучасні уявлення про мову як об'єкт мовознавства, вважає Ю.М. Караулов, ґрунтуються саме на цих властивостях – історично обумовленому характері розвитку мови, її психічній природі, системно-структурних засадах будови, соціально обумовленому характері виникнення та функціонування [1, 15]. Вчений звертає також увагу, що жодна з чотирьох парадигм не існувала у чистому вигляді, бо це суперечило б природі досліджуваного явища – мові. Тому справді глибокі наукові розвідки торкалися різних її аспектів.

Сучасна лінгвістика висуває на передній план проблему вивчення особистості як рівноправного з мовою об'єкта дослідження. У більш явному вигляді вихід на проблематику особистості мовця спостерігається в межах дисциплін, що належать до периферії науки про мову, – у лінгводидактиці та методиці викладання мов.

Серед основних умінь мовця, які слід сформувати в першу чергу, на думку багатьох вчених, – уміння рефлексивного мислення.

Термін «рефлексія» був суто філософським та означав «повернення свідомості на саму себе, ...розмірковування щодо свого психічного стану» [2, 579]. Проте останнім часом процеси рефлексії становлять предмет аналізу багатьох досліджень у галузі психології, психолінгвістики, лінгводидактики, педагогіки, методики викладання мов. Більшість вчених високий рівень розвитку рефлексивного мислення вважають за домінуючу мисленнєву діяльність людини. Така оцінка місця та ролі рефлексії зумовлена тим, що в більшості наукових розвідок вона зображена як зупинка певної діяльності та перехід в іншу площину. Ця особливість рефлексивних процесів передбачає глибинні зміни в характері мисленнєвої діяльності людини, а саме – перехід від лінійного мислення до мислення парадигматичного, що дозволяє структурувати, а далі й ієрархізувати наявні знання, бачити засвоєване явище в усьому багатстві та різноманітті зв'язків і відносин з іншими реаліями. Характеризуючи рефлексію як креативно-критичний спосіб пізнання світу, А.П. Огурцов зазначає: «Рефлексія блокує рух думки та дії за попередніми зразками і разом з тим відкриває нові горизонти перед мисленням і дією. Вона повертає свідомість на саму себе, повертає її до себе, змушує перебудовуватись, шукати нові основи та створювати нові ідеальні об'єкти» [3, 19].

Уміння рефлексивного мислення – це уміння спостерігати та аналізувати прийоми мисленнєвої діяльності. Воно передбачає уміння цілісно сприймати предмет думки та

водночас поділяти його на певні складові; уміння зіставляти ознаки двох чи більше сприйманих об'єктів; уміння знаходити підстави порівняння схожих та несхожих предметів і явищ; уміння переносити знання з однієї сфери в іншу; а також уміння комбінувати ознаки різних об'єктів мисленнєвої діяльності, утворюючи тим самим нове знання. Отже, уміння рефлексивного мислення можна кваліфікувати як домінуючу ознаку творчої особистості.

Метою нашої розвідки є визначення лінгвістичних засад розвитку рефлексивного мислення особистості.

Як зазначають дослідники, велику роль у розвитку рефлексивних здібностей відіграють гуманітарні науки, насамперед мовознавчі. Видатний вчений О.О. Потебня наголошував, що серед інших наук про людину «мовознавство є наука основна, яка розглядає, досліджує той фундамент, на якому будуються вищі процеси мислення» [4, 202]. Визначаючи мету викладання мови, вчений зазначав, що вона не тільки «передбачає в учні уміння говорити... та прагне до подальшого розвитку цього уміння (мета практична), але й до того, щоб довести до свідомості учня той шлях, по якому має спрямовуватися його думка» [4, 204]. Як бачимо, головним О.О. Потебня вважає не засвоєння знань, а осмислення прийомів мисленнєвої діяльності людини, розвиток умінь аналізувати способи набуття знань.

Поділяючи погляди відомого німецького мовознавця Гумбольдта на мову як на діяльність, О.О. Потебня визначає мову як орган створення думки, як могутній фактор пізнання. Основним засобом вираження думки, наголошує вчений, є слово. Саме в слові здійснюється акт пізнання і людина набуває нове, «друге знання». При цьому О.О. Потебня наголошував, що слово не просто засіб вираження готових думок, а засіб перетворення вражень у новий предмет пізнання. Слово, вважав видатний філолог, має бути посередником між новим сприйняттям та попереднім запасом думки. Виконуючи зазначену функцію, слово, згідно з концепцією О.О. Потебні, є основним засобом апперцепції – процесу вторинного сприйняття, що полягає в осмисленні того, що сприймається та пізнається, через часткове ототожнення з тим, що вже пізнане. «Апперцепція, – писав О.О. Потебня, – скрізь, де дане сприйняття доповнюється та пояснюється наявним, хоча б найнезначнішим запасом інших» [4, 109].

Виходячи з того, що поняття «рефлексія» та «апперцепція» співвідносні, вчення О.О. Потебні про слово як засіб апперцепції можна розглядати як психолінгвістичну основу методики розвитку рефлексивного мислення особистості. І рефлексія, і апперцепція спираються на досвід індивіда та передбачають зіставлення того, що пізнається, з тим, що пізнане. Більш того, завершальною фазою цих процесів є створення нової думки, «нового ідеального об'єкту». «Завжди результатом взаємодії двох стихій апперцепції, – підкреслював О.О. Потебня, – є щось нове, не схоже з жодною з них» [4, 110].

Апперцепція, що здійснюється через слово, має кілька рівнів.

Перший рівень ми маємо тоді, коли людина позначає словом явище, основні ознаки якого збігаються з ознаками інших явищ, об'єднаних нею в певному понятті, що називається тим самим словом. Наприклад, людина, дивлячись на пожежу в лісі, говорить «вогонь у лісі». У цьому випадку вона порівнює своє сприйняття з іншими подібними сприйняттями, об'єднаними в понятті «вогонь». Але коли людина говорить «вогонь душі», «вогонь натхнення», то таке своє уявлення вона пов'язує з уявленням не на підставі збігу ознак, а на підставі аналогії, яку вона між ними бачить. Це вже другий рівень апперцепції. Результат її прийнято називати переносним значенням слова.

Як окрему фазу другого рівня апперцепції слід розглядати осмислення реалій навколишнього світу, результатом якого є розвиток у слова образного значення, коли людина проявляє свою творчість та привносить частку уяви, за допомогою якої пов'язуються реалії, що об'єктивно не завжди мають щось спільне. Як правило, при цьому народжуються несподівані, яскраві художні образи. Так, наприклад, у

О. Гончара читаємо: «Віки промовляють до нього в цей опівнічний час, коли вже не джмелять моторчики по садках, не шелестить вода із шлангів, і над заколисаною в місячній саяві Зачіплянкою, над її тихими вуличками панує тільки червона сторожкість неба та спокійна ясність собору» [5, 286]. Або: «Шаленіють зенітки, в небі свист і виття, блиск літаків і сонце кудлате, сліпучо-біле, як вибух... Було неймовірністю, що наперекір цьому несамовитому шалові смерті раптом з'являється із надр небуття ...маленький пагінчик життя» [5, 298].

«Не джмелять моторчики», «червона сторожкість неба», «сонце кудлате, сліпучо-біле, як вибух», «маленький пагінчик життя» (= дитина) – у наведених прикладах образне значення нашаровується на переносне і супроводжується емоційною оцінкою сприйманих картин.

Узагальнюючи викладене, можна визначити основні напрямки роботи зі словом, яка забезпечує б розвиток рефлексивного мислення мовної особистості. Насамперед слід дати уявлення про слово не тільки як засіб вираження думки, а як засіб перетворення вражень, видозмінення їх, показати функцію слова як посередника між новим і попереднім знанням, розкрити механізми виникнення нового знання на базі попереднього.

Орієнтуючись на рівні апперцепції, можна визначити основні етапи роботи зі словом як засобом формування рефлексивних умінь. Перший етап – це аналіз структури лексичного значення багатозначного слова, спрямований на розвиток умінь «бачити» семантичні ознаки, що складають значення слова, знаходити ті з них, на підставі яких з'явилися похідні значення. Другий етап – робота з переносним значенням слова. На цьому етапі слід зосередити увагу на дослідженні механізму перенесення (які ознаки ототожнюються – далекі чи близькі, які з них створюють більш яскраві образи; які типи перенесення більш продуктивні – логічне, асоціативне тощо).

Значну роль відіграє також контекстуальний аналіз: визначення мінімального контексту вживання слова в переносному значенні, пошук та тлумачення контекстуальних синонімів і антонімів, характеристика функцій контексту, визначення лінгвістичних та екстралінгвальних засобів семантичних трансформацій, серед яких «оживлення» внутрішньої форми, зближення в тексті лексем, що втратили етимологічні зв'язки, реалізація в одному контексті двох значень одного слова, повтори, порушення мовної норми тощо.

Важливе значення для розвитку рефлексивного мислення особистості має й робота, спрямована на аналіз образного значення слова, який забезпечує формування умінь знаходити в тексті семантично двопланові слова, визначити умови розвитку двоплановості, описувати значення слів, що створюють зорові та слухові уявлення про предмет мовлення, розвивати шляхом розвитку асоціацій ключовий образ, визначити стилістичну та естетичну мотивованість образних засобів.

Згідно з етапами роботи зі словом як засобом апперцепції можна запропонувати й основні види лексичних вправ, що забезпечать розвиток умінь рефлексивного мислення. Це аналіз словникової статті, аналіз семантичної структури слова, структури лексичного значення слова (розмежування загальнономовного, контекстуального та образного значення слова), аналіз лексичних зв'язків слів, контекстуальний аналіз, зіставлення з мовною нормою, стилістичний та лінгвістичний експеримент, словесне малювання тощо.

Узагальнюючи викладене, можна дійти **висновку**, що психолінгвістичною основою розвитку рефлексивного мислення особистості можна розглядати вчення О.О. Потебні про слово як засіб апперцепції. Удосконалення умінь працювати зі словом як засобом апперцепції забезпечить розвиток інтелектуальних та творчих здібностей особистості, дозволить відчувати свободу мислення, побачити в слові «безодню простору», про яку говорив М.В. Гоголь, а також зрозуміти, що слово – це мірило того духовного розвитку, якого в дану епоху досяг народ на шляху загальнолюдського удосконалення [6, 64].

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of the linguistics role in the solution of the problem of the individual's reflexive thinking development of personality's creative potential development. Author underlines the importance of the individual's reflexive thinking development as the intellectual activity dominant within the process of the scientific knowledge humanitarization. In this context Potebnya's study of the word as the means of apperception is relevant.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 263 с.
2. Философский словарь / Гл. ред.: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.
3. Огурцов А.П. Альтернативные модели сознания: рефлексия и понимание // Проблемы рефлексии. Современные комплексные исследования / Отв. ред. д. филос. н. И.С. Ладенко. – Новосибирск: Изд-во «Наука», 1987. – С. 13–19.
4. Потевня А.А. Слово и миф. – М.: Изд-во «Правда», 1989. – 624 с.
5. Гончар О.Т. Собор / О.Т. Гончар. Твори: У 12 т. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 5: Тронка. Собор. Коментарі. – 576 с.
6. Буслаев Ф.И. Преподавание отечественного языка. – М.: Просвещение, 1992. – 512 с.

Надійшла до редакції 8 жовтня 2007 р.